

U rano proljeće 1941. Mostar je bio pun vojske. S torbom na leđima i s pozivom u džepu silazili su rezervisti iz hercegovačkih sela i varošica, žureći u svoje jedinice. Puk je otišao u Crnu Goru, na albansku granicu.

Već s puta su pobjegli mnogi Ljubušaci, Brotnjaci, Širokobriježani. Još više ih se nije uopšte odazvalo pozivu.

O tome su se postarale odranije stvorene ustaške organizacije koje su djelovale bez velike opasnosti, jer im je na čelu bio šef mostarske policije. On ih je uputio da seljake odvrataju od odlaska u vojsku, da pribavljaju oružje, da se okupljaju u »seljačku zaštitu« i čekaju početak rata, a tada da preuzimaju vlast i razoružavaju jugoslovensku vojsku. Kasniji događaji su pokazali da je ustaški plan bio i ostvaren.

Obezglavljene i razbijene, odmah prvih dana aprilskog rata, jedinice jugoslovenske vojske su se na desnoj obali Neretve gotovo na svakom koraku sretale sa pripadnicima Seljačke zaštite, koji su im oduzimali oružje prijeteći smrću. Zaustavljali su i vozove, naročito u Čapljini, razoružavali vojnike koji su se vraćali kućama ili su bezglavo lutali ne znajući kuda će. U Mostaru i Čapljini je došlo i do ozbiljnijih sukoba između vojske i ustaša. Spremna da se bori protiv izdajnika, vojska im je zadavala udarce, ali je sve njene pokušaje zaustavila skora kapitulacija.

Za nekoliko dana su hercegovačkim putevima zabrujali njemački i talijanski motori. Tuđin je bez gubitaka zaposio varošice. Ponegdje su ga dočekale zastave sa kukastim krstovima i cvijeće. Našli su se oni koji su Nijemcima raportirali o već svršenom poslu. Bilo ih je koji su ljubili okupatorska vozila.

Rat se svršio za nekoliko dana. Tako je bar mnogima izgledalo.

Ustaše su slavile »pobjedu«. Tih dana je bio i katolički Uskrs, pa su se spojila dva slavlja. Crkve su bile pune. Crveno-bijelo-plavim trobojkama i cvijećem okićene vjernike sveštenici su pozivali na odanost »nezavisnoj državi«. Škole su raspuštene, a »poglavnik« je svim učenicima »poklonio« svjedočanstva o uspješno završenom razredu. U znak radosti se pilo, pjevalo i pričalo.

Ali svečanosti nisu trajale dugo. Ustaše su se latile organizovanja vlasti. Stvoreno je »oružništvo«, »redarstvo«, ustaški »tabori«, »logori«, »stožeri«, »župe« — čitav aparat.

Sve je to među pristalicama ustaša budilo želje da se postane »nešto«. Zavedene omladince je privlačila kicoški skrojena ustaška uniforma i njemačko sjajno oružje. Nekima je izgledalo da će lako naći i posla, pa makar i u Njemačkoj. Činovnicima je to bila rijetka prilika da brzo naprave karijeru. Dosta ih je očekivalo ponešto od novog režima, utoliko prije što je odmah rečeno — da Srbima i Jevrejima ne pripadaju nikakva prava.

U to vrijeme je u srpskim selima i zaseocima bilo sasvim drukčije raspoloženje. Iznenadjeni neočekivano brzom kapitulacijom, ljudi nisu mogli da dođu k sebi. Pri svakom susretu su se čula pitanja: »Šta ima novo?«, zašto i kako tako brzo propade država, šta sada valja raditi, šta se može očekivati od okupatora i nove vlasti. Ova sela su bila puna ljudi koji su se vratili iz kratkotrajnog rata. Vratili su se u sela i oni koji su prije rata bili našli zaposlenja u raznim krajevima zemlje. Bilo je među njima i školovanih ljudi, radnika, službenika, ali je malo kod od njih svojim seljanima znao reći nešto više o tome: šta da se čini i šta će biti.

Uzalud su bili i pokušaji da se objašnjenja događaja dobiju u Mostaru, Čapljini, Stocu — gradovima iz kojih su prije rata u sela dolazili ljudi da traže biračke glasove i okupljaju »sokole«. I tu, u nekadašnjim središtima lokalnog političkog života, ljudi su slijegali ramenima, ne znajući da kažu nijednu riječ ohrabrenja. Jedino se čuo glas komunista koji se nisu slagali sa nastalim stanjem stvari.

Zabrinutost i osjećanje bezizlaznosti kod mnogih su postepeno prerastali u bespomoćnu ravnodušnost. Teška srca, Srbi i ostali rodoljubi su se počeli miriti sa novim stanjem. U dubini duše su gajili potajne nade da će konačan ishod rata već riješiti stvar. Seljaci su se prihvatili obrade svojih njiva i vinograda. Znali su dobro da će i ovaj rat, kao i prošli, donijeti glad. Prepričavali su novosti i dogovarali se kako se

prema novoj vlasti odnositi. Naročito stariji seljaci su bili uporni u dokazivanju kako valja biti miran i ne dopustiti da se bilo čime »naljuti« nova vlast.

Izvjesta privremena pomirljivost s novim stanjem stvari zavladała je i u gradovima. U Mostaru, Čapljini i Stocu su radnici i službenici uglavnom ostali na svojim mjestima, trgovci su opet otvorili radnje.

Sve u svemu izgledalo je, a postojale su i naivne nade, da će život opet poteći normalnim tokom. Prijetnje ustaša Srbi su shvatili samo kao izazivanje. Svako je bio daleko od toga da povjeruje u njihove priče o tome da će Srbi biti stavljeni van zakona, protjerani i pobijeni. Vjerovalo se da su to samo ružne želje pojedinaca, a da zvanična »država« ne može tako postupiti.

A ta naoko neodgovorna pričanja ustaša bila su, međutim, samo mali odjek onoga što se kovalo u sjedištima »stožera«, »logora«, »tabora«, u samostanima i drugdje u mreži ustaških organizacija.

Već prvih dana je nemilice izbrisano svako slovo ćirilice dostupno ustaškom pogledu. Hrvatima i muslimanima je bilo zabranjeno da sa Srbima razgovaraju i da zalaze u njihove kuće. Po gradskim zidovima su jednog dana osvanuli plakati koji su, pod najvećom prijetnjom, naređivali da Srbi i Jevreji predadu vlastima svoje radio-aparate, motorna vozila i bicikle, fotografske aparate i pišalice mašine. Jevrejima su na grudi i leđa prisili žute krpe sa slovom »Ž«. Srbe i Jevreje su otpuštali iz službe. Zabranjeno im je bilo okupljanje, da bi im se malo kasnije odredilo i vrijeme kada smiju doći na pijacu, kada moraju spavati, putovati. Pojedincima je naredeno da se svaki dan javljaju vlastima radi kontrole.

Svaki novi dan je donosio i pokoju vijest: uhapsili, nestao, isprebijali, skinuli s voza, odveli, ubili, opljačkali. . . Ali to su bili tek april i maj 1941. godine, još su to bili tek pojedini slučajevi. Srbi su se nešto tješili sjećanjem da je sličnih pojedinačnih slučajeva bilo i u prvom svjetskom ratu.

Pa ipak su svi ti događaji i vijesti o neizvjesnoj ili kobnoj sudbini pojedinaca nagovještavali nešto što je među Srbima sve više izazivalo bojazan od mutnog ratnog vremena. Svuda se postepeno uvlačio strah.

Vijesti o napadu Nijemaca na Sovjetski Savez bljesnule su kao jedini zračak nade. Vjerovalo se u snagu Rusije. Zato je prvih dana svako ko je u njoj gledao spas sumnjao da njemačka vojska gazi kroz Rusiju tako brzo kako su javljali kominikei. A ustaše su slavile svaku pobjedu Nijemaca na isto-

čnom frontu, žureći da što prije i sami odu u taj pohod. Našli su nešto omladinaca koji su, zavedeni propagandom, dobrovoljno pohrljeli na istočno bojište.

Upravo tih dana je izišlo na vidjelo i ono što se krilo iza ustaških prijetnji i mjera koje su već bile preduzete u cilju obespravljenja i uništenja Srba. Nastupio je čas kad je pobješnjela ustaška rulja krenula da ostvari »poglavnikov« poziv »Srbe — na vrbe«. Planovi su već bili gotovi. Znalo se tačno ko će kakvu ulogu imati u pohodu na mirno srpsko stanovništvo.

Našlo se dobrovoljaca koji su privezali puške na uzicu i prišli »U«, okupila se »vojska«, klerikalci pored kriminalaca, dojučerašnji konfidenti propalog režima pored nacionalističkih frazera, gradski ološ pored seoskih pijanica i siledžija, »vojska«, šarena po odjeći i oružju, ali jedinstvena u želji da se istrijebi »srpsko uho«, opljačka imovina i otme zemlja od Srba.

Krv većeg broja nevinih ljudi još ranije je potekla na Udrežnju, kod Nevesinja. Korićani su bačeni u jamu, poklana su čeljad u Dabru.

To je bilo dovoljno da brđani prikupe snage i nađu baruta. U gornjoj Hercegovini je planuo ustanak. Planine su primile zbjegove. Tamo su pohrlile i ustaše. No vraćali su se krvavog tura. Nije mnogo pomogla ni pomoć iz Zagreba. Na Trusini je platio glavom i »doglavnik« Babić.

To je bio razlog da ustaše u dolini Neretve počnu s još više bijesa ostvarivati svoj plan. Bijelo Polje, Zijemlja, Mostar i okolinu, Dubrave, Stolac, Čaplinu i njenu okolinu - za nekoliko dana su preplavile ustaše. Hrvatima i muslimanima je zapriječeno da Srbe ne smiju uzimati u zaštitu, jer oni dižu ustanak protiv »nezavisne države«.

Po srpskim selima su pošle ustaške patrole koje su pozivale muškarce da dođu u školu, u opštinu ili drugdje. »Samo nekoliko dana, dok prođe Vidovdan«. »Oni koji se ne prijave«— govorili su — »biće pohvatani i poubijani, i oni i njihove porodice«.

Bezazleni ljudi koji su u to povjerovali ostavljali su svoje poslove i odlazili: Hodbinjani na Bunu, Kozićani na Piletu, Lokavljani na Domanoviće, Hrašnjani u školu, i tako redom, po svim selima. Išla su zajedno braća i rođaci, očevi i sinovi, išla je omladina i stariji ljudi. Mnogi od njih se nisu ni oprostili sa svojim. Majke, žene, djevojke su ih gledale kako odlaze sami »da se prijave«, ili, češće, u pratnji ustaša. Ženama je bilo sumnjivo; njihovi su goloruki, a ustaše s puš-

kama. Ali nisu mogle vjerovati u najgore. Odvođe sve. Ne mogu valjda sve pobiti, tješile su se žene, učutkujući rasplakanu djecu.

Dok se to dešavalo po selima, u Mostaru su ustaše noću, a često i danju, ulazile u srpske kuće i bez ikakvog objašnjenja odvodili ljude. Odvodili su ih i iz radnji, iz radionica i škola, sa ulice. »Crna marica« je neprestano jurila građom, ustaše su vršljale svuda. Slično se dešavalo i u Stocu. U Čapljini je bilo još gore. Tamo su zaustavljali i vozove, pa skidali s njih Srbe — putnike.

Za nekoliko dana su se stotine ljudi našle u rukama razbješnelih ustaša. Po velikoj ljetnoj žezi natrpali su ih u zatvore, u škole, magacine, garaže, podrumne. Među žicom povezane ljude upadale su ustaše s noževima, cjepanicama, tokmacima, puškama. Iza njih su mrtvi ležali u krvi, iznakaženi su hroptali. Živi su čekali kamione. Sve se to obično dešavalo noću, a po danu su bukom kamionskih motora prikrivali jauke od prolaznika.

Žalosne majke su spremale hranu, molile i plakale kraj zatvorskih vrata. Očekivali su od poznatih stražara da će im pomoći da makar vide svoje. Nije bilo nikakve milosti ni sažaljenja. Ustaše su vikale na uplakane žene, ali su primale torbe i zavežljaje, iako su često znale da već nema tu onih kome su doneseni.

Poslije dan-dva rijetki pojedinci su se vraćali bježeći sa gubilišta, iz jama. Vratilo se iz zatvora i nekoliko grupa isprebijanih. Ono što nisu vidjeli i čuli nepohvatani — ispričali su im nesrećnici koji su se vratili.

Iz mostarskih zatvora su ljude odvodili na Neretvu. U Sutini, na Skakalima, ispod Ortiješkog groblja i ko zna na kojim mjestima još ustaše su nastavljale ono što u zatvorima nisu dovršile. Svezane ljude su sjekli, strijeljali i gurali u vodu. Neretva je danima nosila leševe. To isto su radili i na Buni. Osim Neretve, mnoge iz Mostara je progutala noć negdje tamo preko Žovnice i Kobilovače.

Stočane su strijeljali u Vidovu polju, na Poplatu i odvodili nekad put Ljubinja. To se desilo i jednom broju Dubravaca, Dabričana i Čapljina. Ali većina ljudi iz Dubrava je odvedena na druge strane. Poslije mučenja u podrumu na Pileti, na duvanskoj stanici u Domanovićima i silosu na Modricu, kamionima su ih odvodili u jamu na Bivoljem Brdu, na čapljinski most, u rovove kraj Opuzena i drugdje.

Sve je to rađeno veoma brzo. U kamione su slagali mrtve i polumrtve, vezane ljude. Po njima su se pele ustaše i

s pjesmom ih odvozile. Prestanak jauka i pucnjava na razbojištima i nova ustaška pjesma označavali su kraj života gomile ljudi dovedenih na kamionu.

Nove grupe koje su dogonjene zaticale su u zatvorima krv i hrpe odjeće, po kojoj su saznavali ko je već likvidiran.

U Čapljini i okolini bilo je još mnogo mjesta smrti. Ubijali su pod Brijestom, kraj Križa, u Strugama, u Mogorjelu, iznad željezničke stanice, u Pelinima, na Krupi, u Klepcima, u Hutovu, na Hadžibegovu bunaru, više Gornjeg Hrasna itd. I odavde su vode Neretve nosile toliko unakaženih ljudskih leševa, da su ustaške vlasti iz Metkovića počele protestovati zbog »zagađivanja vode«.

Za tih nekoliko dana, uglavnom krajem juna, ustaška poplava smrti je odnijela u Neretvu, u jame pokraj nje i ko zna kuda još, stotine nevinih ljudi.

Evo samo nekih podataka o broju ubijenih tih dana po selima: Zijemlje 11, Podgorani 17, Željuša 3, Potoci 6, Vrapčići 14, Zalik 6, Ilići 16, Vihovići 25, Bogodal 47, Opine 3, Gnojnice 1, Dračevice 4, Blagaj 3, Hodbina 2, Malo Polje 2, Ortiješ 3, Pijesci 20, Žitomislići 8, Lokve 39, Kozice i Trijebanj 201, Dabrica 78, Opličići 25, Prenj 12, Rečice 52, Tasovčići 58, Prebilovci 11, Klepci 45, Gabela 123, Višići 3, Dračevo 25, Kolojanj 5, Sjekose 15, Kljenak 9, Glušci 6, Gornje Hrasno 47.

Koliko je u tom naletu ustaša stradalo ljudi u gradovima još nije tačno utvrđeno. Približni podaci izgledaju ovako: Mostar oko 300, Stolac sa najbližom okolinom oko 250, Čapljina 600—700. U samom Stocu su gotovo potpuno istrijebljeni odrasli Srbi, a ni Čapljina nije prošla mnogo bolje.

I dok su vijesti o sudbini pohapšenih bolno pogađale preostali srpski živalj, dok su se rijetki pojedinci vraćali iz zatvora, sa jama i gubilišta, dok su se nepohvatani muškarci skrivali po brdima, — na javnim mjestima po selima i gradovima pojavili su se plakati. Nekakav domobranski general je objavljivao kako je, navodno, stao na put progonima mirnog stanovništva, pozivajući da se svako vrati svojoj kući.

Bilo je i razloga za takav poziv. Po brdima istočne Hercegovine je sve bilo u zbjegovima i na borbenim položajima. Ustaše su se pobojale da se i preostali Srbi iz donje Hercegovine ne priključe ustanicima. Jer iz Prebilovaca i Klepaca je već u prvom naletu ustaša na Klepce većina stanovništva pobjegla u okolna brda. Ovima se bio priključio i najveći broj muškaraca iz Opličića koji su bili pobjegli preko Bregave odmah čim su posumnjali u ustaške pozive, kojima je inače

povjerovala većina ostalih Dubravaca. I u ostalim selima su se ljudi posakrivali, a pojedinci su smjerali da nekuda bježe.

Sada, kad je svima već bilo jasno šta ustaše čine, i među Hrvatima i muslimanima je bilo sve više ljudi koji su osuđivali zločine. Dok su u dane pokolja samo rijetki pojedinci našli u sebi hrabrosti da Srbima pomognu u sklanjanju od ustaša, sada, poslije pokolja, našlo ih se više. Ustaše su, razumije se, takve postupke najstrožije kažnjavale. Pa ipak ih je bilo da danju idu sa ustašama, a noću donose hranu skrivenim Srbima.

Pomenuti proglas o zabrani pokolja djelovao je uvjerljivo. Srbi koji su se zatekli živi u zatvorima — pušteni su. Prestala su hapšenja. Počele su priče da su vidovdanske zločine počinile »divlje« ustaše. »To je bila osveta zbog ustanka u Nevesinju«, objašnjavale su ustaše i njihove pristalice. Naglašavali su da je taj ustanak već uništen, da su Talijani pobili većinu Crnogoraca, jer su se i oni bili pobunili. Selima su kružile patrole ustaša, koje su »hrabrile« brojnu srpsku sirotinju i one muške glave koje su ostale, uvjeravajući ih da se više neće ubijati.

Onda je došao i novi »dokaz« da »država« nije za uništavanje, već za »lojalnost«. Po selima je objavljeno da oni koji hoće da žive u miru treba samo da pređu u katoličku vjeru. Došli su službenici ustaške vlasti, popunjavali formulare, i čitava sela su za dan postajala »katolička«. Na više mjesta su fratri »nove vjernike« okupljali u crkve, držeći im propovijedi dijelili molitvenike i ubjeđivali ih da je sada sve u redu, da treba živjeti mirno i moliti se bogu.

Tako je mjesec jul protekao u smirivanju i »pokrštaivanju« Srba. Malo je umukao plač majki, udovica, sestara i djece poubijanih. U selima čiji muškarci nisu pobijeni počelo se, oprezno, i raditi. Spavalo se u brdu, a danju se silazilo na njivu i u vinograd. Mnogi su vjerovali da je najgore prošlo.

A ustaše su kovale nove planove. Sada smišljenije od onih junskih. Znali su da više niko neće povjerovati onom: »Javite se, samo za nekoliko dana, dok. . .« A trebalo im je da »dovrše« sela koja su im izmakla u junu, da dokusure ono što je još bilo ostalo.

Pred zoru 4. avgusta opkolili su sela Prebilovce, Opličiće, Malo Polje i Žitomisliće. Tog dana su hapsili i po Mostaru.

Našavši se u obruču mnoštva ustaša, Prebilovčani nisu oklijevali. Većina odraslih muškaraca se razbježala i posakrivala. Rulja se sručila u selo. Vidjevši da su muškarci većinom

umakli, ustaše su u školu sakupile žene, djecu i starce. Od ukupno njih 414 — bilo je 249 djece i 91 djevojka, dok su ostali bili stariji ljudi i žene. Pošto su silovali i na druge načine ponizili djevojke i žene, roblje su odatle odveli u silos kod Tasovčića. Poslije dan-dva su ih odavde kamionima prevezli u Čapljinu, a odatle vozom u Šurmance. Već 6. avgusta između 8 i 11 časova je život Prebilovaca potonuo u hladnu jamu kod Ararovih kuća. Žene i djeca ovog sela našli su se u zajedničkoj grobnici s mnogim drugim koje su ovamo doveli vozovima iz Bosne i Trebinja. Računa se da je taj bezdan progutao od 2.000 do 2.500 ljudi.

Ali tragedija Prebilovaca nije time bila završena. Iako su većinu odveli u Šurmance, ustaše su i dalje nastavile da po selu i okolini traže one koji su se skrili 4. avgusta. Čitavih deset dana je vršen pretres. Bila je to opšta hajka kao na vukove. U streljačkim strojevima su zajedno išli ustaše i njihovi lovački psi, lupalo se kantama i vikalo. Uхватili su jedan dio preostalih i odmah poubijali.

Vidjevši da ipak ne mogu sve pohvatati, ustaše su ponovo počele vikati po brdima kako je »poglavnik« obustavio pokolj, kako se svako može slobodno vratiti kući. Tih dana su i skriveni muškarcu počeli saznavati za kobnu sudbinu svojih porodica. Izgubljenost u bolu za porodicom navela je jedan dio tih ljudi da iziđu iz skrovišta i da se jave u selo koje je stalno bilo puno ustaša. Kako je ko dolazio, tako su ga ustaše ubijale. Tako je 4. do 14. avgusta palo još 168 žrtava u Prebilovcima. Većina ih je ubijena u samom selu. Grupu od 41 čovjeka koji su se sami javili saznajući da su ostali usamljeni, bez porodica, — ustaše su odvele malo dalje od sela, u Morin Otok, i tu noću poklale. Tijela su bacile u jednu, a glave u drugu jamu.

I dok je sve to činjeno s Prebilovčanima, njihove kuće su zapečaćene i popisane. Odmah zatim su počeli stizati »kolonisti«. Iz sela oko Čapljine, po rasporedu koji je izradila ustaška vlast, stizali su novi domaćini u »svoje« kuće. Razvili su barjak usred sela i počeli sabirati ljetinu nesrećenih ljudi. Selom se čula pjesma i pucnjava.

Tasovčići i Klepci su sela kroz koja je vodio put ustaškog pohoda na istrebljenje Prebilovčana. Zato se i ovdje radilo po istom planu. Hapsilo se sve redom, muško i žensko, staro i nejak. Sve su odvodili u silos. Ali ovdje nisu stigli da poubijaju sve pohapšene. U Klepcima su 11. avgusta ubili 11 staraca, žena i djece koji nisu mogli da idu do zatvora. Istog dana su 106 muškaraca iz ovog sela izdvojili između

pohapšenog naroda, odvezli i bacili u jamu na Bivoljem Brdu. To je zadesilo i 38 Tasovčana, jer su bili svi u istom zatvoru, u silosu.

Opličići, koji su opkoljeni istog jutra kada i Prebilovci, takođe su »bolje« prošli. Tog jutra je nasred sela osvanula crvena zastava, koju su istakle ustaše da bi time »opravdale« opkoljavanje i hapšenje. I ovdje su hapsili sve redom i odvodili na Domanoviće. Ali to su radili pod izgovorom da sve prebacuju u Srbiju. I narod je kupio što je mogao u rukama ponijeti — i išao. Mali broj muškaraca se uspio skloniti.

Kada se masa žena, djece i ljudi sakupila na Domanovićima, muškarce su odvojili, a ostale vratili kućama. Njih 102 su se našli među krvavim zidovima duvanske stanice, gdje su mjesec dana ranije mučene stotine Dubravaca. A kad je pala noć, ponovio se Vidovdan: najprije mučenja, vezanje u žicu, tovarenje na kamione, pa odvođenje u vječiti mrak jame na Bivoljem Brdu.

Žitomislići i Malo Polje su takođe prošli drukčije. Ovdje nisu mnogo pretresali niti su odvodili žene i djecu. Pohvatili su samo veći broj odraslih muškaraca: u Žitomislićima 28, a u Malom Polju 25. Povezali su ih i kamionima odvezli u Mostar. Malopoljani su pobijeni negdje prema Širokom Brijegu. To isto se, nešto ranije, desilo sa 18 ljudi iz Bačevića. Žitomislićani su zadržani u Mostaru, a potom odvedeni čak u Liku, gdje su sa mnogima drugim našli smrt na Jadovnom iznad Gospića.

Tih dana je noć progutala i grupu od 31 čovjeka sa Zijemalja koje su doveli u Mostar, a na Ljubiljenici su u školi spalili oko 30 ljudi.

Ni u ovom drugom, ilindanskom, pokolju Mostar nije ostao pošteđen. Tih dana su i ovdje hapsili ono što je preživjelo Vidovdan. Za nekoliko prvih dana avgusta, osim pravih zatvora, bila je napunjena i škola »kraljice Marije«, koja je danju bila običan ustaški zatvor, a noću mučilište. Tada je pohvatano najviše željezničara i rudara. Osim Srba, sada su zatvarali i Hrvate i muslimane — komuniste i druge rodoljube.

6. avgusta je u mostarskim, zatvorima bilo malo pohapšenih. Teretnim vozovima su ih noću odveli u Jablanicu. Bilo je tu oko 500 Mostaraca, 28 Žitomislićana, 14 Raštančana, 3 Slipčićana i nepoznat broj drugih koji su tih dana dopali ustaških šaka u Mostaru i okolini. Većinu tih ljudi su iz Jablanice odveli za Gospić, gdje im se zameo trag. Neki su pobijeni i usput.

Međutim, ustaše su bile daleko od toga da se zadovolje punim vozovima odvezenih iz Mostara. Još dok su žene mogle za viđenje sa svojim u jablaničkom zatvoru, po gradu su se pojavili plakati. Sada više nisu tražili da se predaju, radio-aparati. Tražili su da Srbi predadu sebe. Tačno po abecedi je raspoređeno kada, u koji dan ko treba da se javi na željezničku stanicu. Prije polaska su ključeve od stana morali predati policiji, a sobom se moglo ponijeti po 50 kilograma prtljaga po osobi.

Negdje oko 8. avgusta počelo je od slova »A«. Dolazili su žene i djeca pred vagone. Željezničari su im mjerili prtljag. Vozovi su odnosili ljude u Liku. Tako je išlo danima, otprilike do slova »K«. Tih dana je počeo i šverc sa njemačkim propusnicama za Srbiju. Ko je imao novaca, mogao je umjesto u ustaški logor — otputovati u Srbiju. Tako se veliki broj mostarskih srpskih porodica našao na putu u Gospić ili u Višegrad. Niko više nije sumnjao u to da mu nema opstanka u takvoj državi.

I baš tada, kad je među Srbima u ovom kraju Hercegovine strah za opstanak dostigao vrhunac, kad su ljudi čekali samo dan smrti ili seobe, pukla je vijest da Talijani ponovo uzimaju vlast, da zabranjuju progone i ubijanja. Ta vijest se pokazala tačnom. Došli su Talijani. Prestali su pokolji. Otvorene su pravoslavne crkve. Mjestimično je dopušteno da se mrtvi izvade iz zajedničkih raka i sahrane na groblju. Bilo je pojedinačnih slučajeva da Talijani strijeljaju ustaše koji bez odobrenja nose oružje, a prećutno su odobravali i da se Srbi naoružavaju. Bez sumnje, nastao je neki preokret.

Naivni ljudi su vjerovali da su Talijani došli da zaštite Srbe. Mnogi tada još nisu mogli shvatiti da su, u stvari, Nevesinjeci, Gačani, Bilećani, Trebinjci, Ljubinjci i ustanici širom zemlje oružjem prisilili talijanskog okupatora da promijeni politiku. Mnogi nisu mogli odmah da prozru talijansku »brigu« o Srbima, niti da ocijene ustaničku snagu po šumama i brdima. Mnogi će ubrzo shvatiti da je okupator svojom perfidnom igrom uz pomoć izdajnika iz srpskog naroda utirao put četnicima, koji će nad nedužnim hrvatskim i muslimanskim življem početi slične zločine koje su ustaše izvršile nad Srbima.

Aćim MIĆEVIĆ